

KITEKINTÓ

Walker Connor

Nacionalizmus és politikai illegitimitás*

A kérdést tehát csak a következőképpen lehet feltenni: mikor, mi módon és mi célból kapcsolódott oly szorosan össze az állam és a nemzet, hogy a nemzeti elv a modern állam legitimitásának alapelvevé váljon?

(ALEXANDER D'ENTREVES: *Az állam fogalma*)

Előzetes terminológiai megjegyzések

A nacionalizmus elemzését régóta hátráltatja a terminológia pontatlansága. 1939-ben a *Royal Institute for International Affairs* egyik nagylélegzetű nacionalizmus-tanulmányának előszava egy „Fogalomhasználati megjegyzés” című figyelmeztetéssel indult, amelynek első mondata szerint „A »nacionalizmus« tanulmányozását nehezítő tényezők között a nyelvek kiemelkedő helyet foglalnak el.”¹ A helyzet azóta csak romlott. Az angol nyelvű társadalmak különösen hajlamosak olyan fogalmak felcserélésére, amelyek az eredeti szóhasználat szerint igencsak különböző jelentéseket hordoznak. Így gyakran felcserélik a *nemzet* és az *állam* fogalmát, a *nemzetállam* terminust pedig rendszeresen alkalmazzák megkülönböztetés nélkül egy- és többnemzetű államokra. A kulcsfogalmak ezen zavaró felcserélése miatt a *nacionalizmus* szó két, gyakran egymással ütköző fogalom megnevezésére használatos. Esetenként a nemzettel való azonosulást és az iránta való lojalitást jelenti, ahol a nemzet egy olyan emberi közösség, amely nem feltétlenül esik egybe egy állammal (pl. horvát, flamand, skót vagy ukrán nacionalizmus). Gyakrabban viszont úgy jelenti a „nemzettel” való azonosulást és iránta való lojalitást, hogy a „nemzet” alatt az államrendet értik (pl. amerikai, argentin, indiai vagy filippínó nacionalizmus).²

* *Forrás:* Walker Connor: Nationalism and political illegitimacy. *Canadian Review of Studies in Nationalism*. VII (Fall 1980): 201–228; újraközölve In Daniele Conversi (ed.): *Ethnonationalism in the Contemporary World: Walker Connor and the Study of Nationalism*. Routledge, London, 2002. 24–49.

Elkerülendő a két, lényegileg különböző és gyakran antagonisztikus lojalitást övező zavart, jelen szerző máshol hasznosnak találta az *államnacionalizmus* vagy *patriotizmus* terminus használatát az állam iránti, illetve az *etnonacionalizmus* terminus használatát a nemzet iránti lojalitás megnevezésére. Noha ez a szóhasználat segít különbséget tenni a kétféle lojalitás között, a másodikról keveset árul el. Feltételezi továbbá az *etnikai* jelentése körüli egyetértést, amely, sajnos, nem áll fenn. A legtöbb amerikai szociológus szóhasználatában az etnikai csoport „egy közös kulturális hagyományokkal és azonosságtudattal rendelkező, egy szélesebb társadalom alcsoportjaként létező csoport”.³ Ez a meghatározás az etnikai csoportot a kisebbség szinonimájává teszi, és ezért nem alkalmazható egy állam domináns népére (azaz pl. az angol vagy német népre), vagy több államéra (pl. az arabokra).

Eredetileg a *nemzet* és az *etnikai* csoport egyaránt közös leszármazású csoportokra vonatkozott (az *etnikum* a görög *Ethnos*-ból, a *nemzet* a „születés” jelentésű latin *nasci* ige múlt idejű melléknévi igenévi változatából származik).⁴ Max Weber azonban kimutatta, hogy a központi elem nem a közös leszármazás ténye, hanem annak mítosza: „A törzsi rokonságba vetett hitnek – természetesen teljesen függetlenül attól, hogy van-e valami objektív alapja – elsősorban a politikai közösség kialakulására nézve lehetnek fontos konzekvenciái. »Etnikai« csoportnak fogjuk nevezni az olyan emberek csoportjait, akik nem alkotnak »nemzetséget«, de külső megjelenésük vagy szokáserkölcseik – esetleg mind a kettő – hasonlósága alapján... szubjektíve meg vannak győződve közös leszármazásukról, és oly módon ápolják és terjesztik ezt a szubjektív hitet, hogy annak fontos közösségképző szerepe lesz. Ilyen esetben teljesen mindegy, hogy objektíve fennáll-e a közös leszármazás – vérségi összetartozás – ténye. Az »etnikai« összetartozás [*Gemeinsamkeit*] éppen abban különbözik a »nemzetségi közösségtől«, hogy önmagában véve csupán csak (vélt) »összetartozás«...»⁵ Máshol Weber megjegyzi, hogy „az olyan fogalmak sem nagyon egyértelműek, amelyek látszólag egy csakis »etnikailag« – tehát a vérrokonságba vetett hit által – meghatározott közösségi cselekvésre utalnak, mint például a »népi közösség«, a »törzs«, a »nép« [*Volk*]”.⁶ Hasonlóképpen Tomotshu Shibutani és Kian Kwan az etnikai csoportot olyan emberek összességéként határozzák meg, „akik önmagukat valódi vagy fiktív közös eredetük miatt hasonlóknak tekintik, és mások is így tekintenek rájuk”.⁷ Ugyanezt célozza a nemzet egy régi, humorosnak és gúnyosnak szánt, és Karl Deutsch által ilyenként is idézett európai meghatározása: „A nemzet olyan emberek csoportja, akiket a leszármazásukkal kapcsolatos közös tévedés és szomszédaikkal szembeni közös ellenszenv tart össze.”⁸

Noha jelen szerző számára valamennyi fenti meghatározás elfogadható, a nemzetek kialakulása kutatójának még mindig szüksége van egy terminusra az olyan embercsoportok megnevezésére, akik még nem rendelkeznek csoporttudattal, de akik – a külső szemlélők szerint – a nemzetté alakulás minden jegyével rendelkeznek. Földünk kiterjedt részein jelentéssel teli identitások csak a klán, falu vagy régió szintjén jelennek meg.⁹ Ezért alkalmas az „etnikai csoport” kifejezés az olyan csoportok megnevezésére, mint például a dél-amerikai quecuán nyelvű, vagy az Afganisztán és Pakisztán határán élő pástu nyelvű népek, amelyek még nem alkotnak öntudatos, önmagukat másoktól megkülönböztető nemzeti csoportot, de képesek arra, hogy valamikor azzá váljanak. A *nemzetet* tehát csoporttudattal rendelkező etnikai csoportok számára tartjuk fenn. Jelen tanulmányban is a *nemzet* önmagát másoktól megkülönböztető etnikai csoportot jelent. Az *állam* Földünk egyik jelentős politikai egysége. Nem jelenti azonban az olyan alegységeket, mint Bihar, Kalifornia, Mato Grosso vagy Szászország, még ha ezeket az alegységeket államnak is nevezik az illető politikai szerkezetben. A *nacionálizmus* és az *etnonacionalizmus* egyaránt a *nemzettel* való azonosulást és az iránta érzett lojalitást jelentik. *Patriotizmus* alatt az *állammal* való azonosulást és az iránta érzett lojalitást értjük.

Az önmeghatározás

Az az elv, miszerint egy nép fölött nem uralkodhatnak azok, akiket idegeneknek tekintenek, egyre több hívet szerzett az elmúlt két évszázadban. Az először név nélkül, majd „nemzeti elv”-ként, újabban a „nemzeti önrendelkezés elve”-ként emlegetett tan szerint bármely népnek joga van saját államot alakítani egyszerűen azon az alapon, hogy különálló népnek tekinti magát.¹⁰ Ezért azt feltételezi, hogy a politikai legitimitás végső mércéje a nemzeti lét (nemzeti öntudat). Ha ebből az elvből indulunk ki, értelemszerűen egyetlen multinacionális egység fölött gyakorolt politikai hatalom semmilyen igazolása nem állja meg a helyét. Ezért amikor egy multinacionális állam kormánya arra hivatkozik, hogy a kisebbség gazdasági, oktatási, biztonsági vagy más megfogható előnyöket élvezett, mert az illető államban élt, amelyeket az elszakadással elveszítene, a kormány csak amellettsé hoz fel érveket, hogy miért kellene a kisebbségnek racionálisan az elszakadás ellen döntenie, de ezáltal nem tagadja a nemzeti kisebbség alapvető jogát, hogy meghozza ezt a döntést. Ellenkezőleg, azt sugallja, hogy az illető döntés meghozatala a csoport joga. Valóban, noha a gyakorlatban a kormányok ugyancsak vonakodtak megengedni a kisebbség elszakadással kapcsolatos

érzéseinek érvényes felmérését, *in abstracto* ritkán tagadták a nemzeti csoport elszakadáshoz való jogát. A kormányok inkább nyilvánvalóan félrevezető népszavazásokat szerveztek,¹¹ vagy, még gyakrabban, azt állították, hogy a csoport döntő többsége továbbra is az uniót támogatja, és a kívüllálók által érzékelt nyugtalanság csak néhány *malcontent* vagy provokátor munkája.¹² Ám azáltal, hogy gondosan kerülnek egy olyan jog nyilvános elutasítását, amelynek megtagadásáért a gyakorlatban mindent megtesznek, ezek a kormányok tulajdonképpen mély tiszteletet tanúsítanak az önrendelkezési elv legitimáló ereje iránt.¹³ Másként fogalmazva: noha a nemzetállamok vezetői maguk nem fogadják el azt az állítást, hogy kizárólag az érintett közösségek előjoga eldönteni, egy politikai közösség *legitim* módon követeli-e az illető nemzeti csoport lojalitását, ugyanazok a vezetők közvetett módon azt jelzik, hogy szerintük is az állítás általánosan elfogadott otthon és külföldön egyaránt.¹⁴

A legitimitás szintjei

A nemzeti önrendelkezés tehát jellegét tekintve a politikai legitimáció kinyilvánítása. Ám noha ennek alapján azt várhatnánk, hogy a politikai legitimáció irodalma jelentős segítséget nyújt a nacionalizmus és a nacionalista mozgalmak kutatójának, ebben az elvárásunkban csalódnunk kell. Több mint egy évtizeddel ezelőtt egy jelentős politológus összeállította az „általánosan elterjedt, ám homályos értelmű politikai fogalmak” jegyzékét.¹⁵ A szerző figyelmeztetett, hogy minden elsajátított fogalom jelentése változhat a) a kontextus függvényében, amelyben használják; b) a fogalom használói függvényében, még ha ugyanabban a kontextusban használnák is. A legitimitás, igen helyesen, szerepelt a jegyzékben.

A hiányosságok egyaránt minőségi és mennyiségi természetűek. A politikatudományban betöltött központi szerepéhez képest igen kevés kísérlet történt a politikai legitimitás fogalmának alapos és átfogó elemzésére.¹⁶ A legtöbb szerző, aki érinti a legitimitás témáját, implicit módon és gyakran akaratlanul teszi azt. Mi több, noha a kérdés, hogy miért kellene bármely csoportnak elfogadni az uralmat, létfontosságú, átfogó és a politikai filozófia örök kérdése, a politikai gondolkodás történetei elmulasztják összefoglalni a kérdéskört. Az ilyen munkákban elszórt megjegyzéseket találunk a legitimitás fogalmáról, ahogyan az egyik vagy másik szerzőnél megjelenik, de nem találunk bennük a legitimitást mint olyat tárgyaló fejezeteket.¹⁷

A legitimitás fogalmának háttérbe szorítása vagy mellőzése nyilvánvalóvá válik, ha megpróbálunk meghatározásokat keresni. A politikatudományi

szótárak általában nem tartalmazzak ilyen szócikket.¹⁸ Ugyanez a helyzet a hasonló filozófiai művekkel is.¹⁹ Noha nem tökéletesek, a szociológiai szótárak sokkal jobban szerepelnek, valószínűleg azért, mert a) a szociológusok sajátjuknak tekintik Max Weber, és b) a legitimitás fontos eleme Weber írásainak.²⁰ Ám noha gyakran használta a kifejezést, meghatározni maga Weber is elmulasztotta.²¹

Könnyen lehet, hogy azok a szakteknélyek, akik elmulasztották a politikai legitimitás meghatározását, azért tették ezt, mert a fogalmat önmagáért beszélőnek és egyértelműnek tekintették.²² Ám ha ez így lenne, akkor tévedtek. Különösen sok kárt okozott a kutatásnak, hogy elmulasztott különbséget tenni a legitimitás szintjei között, mivel egy megfelelő elemzés feltételezi legalább három külön kategória ismeretét:

1. *a rezsím legitimitása*: egy adott egyén, klikk vagy kormány megfelelőse, törvényessége;

2. *a kormányzat legitimitása*: egy adott kormányzati forma, az annak megfelelő ideológiák és intézmények legitimitása, függetlenül a kulcspozíciókat pillanatnyilag betöltő egyénektől;

3. *az állam legitimitása*: ez a legátfogóbb kategória; magát a politikai egységet hivatott igazolni, nem egyéneket vagy kormányzati formákat.

Amint az a társadalmi osztályozásokkal lenni szokott, a gyakorlatban ezek a kategóriák sokszor összerosódnak. A Harmadik Birodalom legitímálása például 1. a vezér, 2. a saját ideológiával (nácizmus) rendelkező párt-elit általi kormányzás, és 3. a (nemzetiként olvasott) faji államnak és sorsának kibogozhatatlan összefonódásán alapult. A legitimitás három szintje közötti különbség szem előtt tartása azonban kulcsfontosságú, mert a legitimitást egyik politikai szinten kikezdők nem feltétlenül jelentenek veszélyt a többi szinten.²³ Jelen eszmefuttatásunk szempontjából viszont az a lényeges, hogy az állam legitimitásának viszonya a másik kettőhöz bennfoglaló viszony. Egy rezsím legitimitásának tagadása nem jelenti a kormányzati forma legitimitásának tagadását. A rezsím vagy a kormányzati forma legitimitásának tagadása nem jelenti az állam legitimitásának tagadását. Az állam legitimitásának tagadása viszont mindhárom szint legitimitásának tagadását jelenti.

A legtöbb, bár nem minden esetben, az olyan tevékenységek, amelyek a politikai illegitimitást hivatottak orvosolni, először meghatározzák, hogy a legitimitás mely szintjét érte támadás. A különböző politikai tevékenységek és az általuk megkérdőjelezett legitimitásszintek a következőképpen állíthatók párba:

Megkérdőjelezett legitimitásszint	A támadás által felvállalt forma
A rezsim legitimitása	Visszahívás, szavazás a bizalmatlansági indítványról, közjogi felelősségrevonás, orvgyilkosság, »palotaforradalom«, államcsíny
A kormányzat legitimitása	Politikailag motivált forradalom
Az állam legitimitása	Elszakadási mozgalom

A vázlat nem tartalmazza a politikai tevékenységek valamennyi gyakori típusát. Hogy csak három kihagyást említsünk, a politikailag motivált lázadások és felkelések kimaradtak, mert egyaránt szolgálhatnak a legitimitás rezsim-, kormányzat- vagy állam-szintű kikezdésére; az autonómia-mozgalmak szintén, mert egyszerre kérdőjelezhetik meg a kormányzati és az állami szintű legitimitást.²⁴

A legitimitás irodalma figyelmen kívül hagyja ezt a hármast. Mi több, nemcsak hogy nem tesznek különbséget a három szint között, de a legitimitásról szóló írásaik alapján nyilvánvaló, hogy a legjelentősebb kortárs szerzők *kizárólag* a rezsimek és/vagy kormányzati formák legitimitásával foglalkoztak.²⁵ És, mivel a nemzeti önrendelkezés az állam legitimitásának kinyilvánítása, ez az irodalom alig említi meg.

A nemzeti önrendelkezés elhanyagolása a kortárs legitimitás-szakértők munkáiban ezért az állam-legitimitás iránti figyelem általános hiányának tudható be. Ám a kortárs művek helyett a politikai gondolkodás történetéhez fordulva mi magyarázza, hogy a hírneves politikai filozófusok egyike sem látta előre, és még kevésbé próbálta meg legitimálni, a nemzeti önrendelkezés fogalmát a tizennyolcadik század végén bekövetkezett felbukkanásáig?²⁶

Amint már mondtuk, a kérdés, hogy miért kellene az embereknek alávetni magukat *bármilyen* hatóságnak, a filozófia központi kérdéseinek egyike, és az évszázadok során számos politikai filozófus foglalkozott az állam állítólagos céljával és igazolásával.²⁷ Ám, részben mert *az állammal* foglalkoztak, szövegeik kevés következménnyel bírnak a nemzeti önrendelkezésre vonatkozólag. Mivel az államot *in abstracto* tárgyalták, keveset árulnak el egy ilyen politikai közösség jogos illetékességi területeiről. Platón számára az állam végcélja és igazolása az igazságosság volt; Arisztotelész számára a cél „a legfőbb jó, azaz... hogy a polgárokat valamilyenekké, és pedig jókká tegye, s alkalmassá tegye őket arra, hogy az erkölcsi jót cselekedjék”²⁸; Hobbes-nál a béke és rend. Az ilyen célok azonban inkább a rezsim és a kormányzati forma, mint az állam legitimitásával kapcsolatosak. Nem mondanak semmit a lakosságról, amit az magában foglal. Ha egy rendszer vagy kormányzat az

igazságosságot, erényt vagy belső békét segíti elő, legitimitás jár neki; ha nem, nem. Ezek a modellek egyaránt lehetnek egy falu-méretű vagy egy egyetemes politikai struktúra sajátjai. Az elképzelt állam lehet egy- vagy többvalóságú, egy- vagy többfajú, egy- vagy többnyelvű, nemzeti vagy multinacionális.

Népi népszuverenitás

A nemzeti önrendelkezés eszméje tehát szellemi előhírnökök nélkül jelent meg a színen. Azok a szerzők, akiknek a neve a legszorosabban kapcsolódik hozzá (mint Johann Gottlieb Fichte, Ernst Arndt, Friedrich Jahn, Frantisek Palacky és Giuseppe Mazzini) inkább tanítványai, mint prófétái.²⁹ Hogy magyarázhatjuk meg egy eszme kialakulását próféták hiányában? A nemzeti önrendelkezés történetének ez a látszólag rejtélyes vonása paradox módon utat mutathat a nemzeti önrendelkezés természetének megértéséhez, ideértve annak legitimitás-igényét. Azt sugallja, hogy a nemzeti önrendelkezés egyedül és önmagában véve nem jelentette a politika egy teljesen új, önálló elvét, hanem valami más fogalom újabb változata volt. Kialakulási idejének szellemi és politikai légkörét vizsgálva azt láthatjuk, hogy a népszuverenitás fogalmáról van szó, és hogy a nemzeti önrendelkezést a legjobban mint a népszuverenitás fogalmának természetes hajtását vagy sajátos értelmezését érthetjük meg.

Az önrendelkezés-eszme világrajöttének két szükséges előfeltétele volt: 1. a népek nemzeti öntudata és 2. a népszuverenitás elve. Az előbbi szükségessége nem igényel hosszú magyarázatot. Egy népnek tudatában kell lennie annak, hogy nemzeti csoportot alkot, mielőtt a nemzet nevében politikai vagy egyéb jogokat követelne magának. Számos nép ma sem rendelkezik nemzeti öntudattal. Számukra az értelmes világ a falu, régió, klán vagy törzs határánál végződik. Európa számos, noha bizonyosan nem valamennyi népe azonban jelentős fokú nemzeti öntudatra tett szert még mielőtt a francia forradalommal elkezdődött volna a nacionalizmus kora. Elmondható tehát, hogy a nemzeti öntudat *szükséges*, de nem *elégséges* feltétele volt a nemzeti önrendelkezés eljövételének. Az egyenlet másik szükséges eleme a népszuverenitás volt, az az elképzelés, hogy a végső politikai hatalom a nép kezében van.

A *népszuverenitás* kifejezés gyakori használata által eltompított érzékeinkkel – miközben a tan státusa szinte egyáltalán nem vitatott – nehéz megítélni a fogalom mindössze kétszáz évvel ezelőtti, valóban forradalmi természetét. Korábban az uralkodáshoz való jogot az istenek ajándékaként (isteni jogalap), a királyi vér előjogaként, hódításban szerzett zsákmányként, örökletes hagyatékként, a védelemért vagy más szolgáltatásokért cse-

rébe járó hűségként (feudalizmus), az alattvalók által lakott területhez való jog birtoklásából fakadóként vagy ezek bármelyikének kombinációjaként védelmezték. Valamennyi ilyen politikai elmélet osztotta azt a negatív előfeltevést, hogy a legitimitásnak semmi köze azokhoz, akiken az uralmat gyakorolják. A tömegek csupán a politikai hatalom tárgyai, nem forrásai voltak. És ha a népnek nincs köze a legitimitás kérdéséhez, akkor az etnicitásnak sincs. Az isteni elrendelés, a királyi vér (szemben a nemzetivel), az öröklés, a hódítás joga és ehhez hasonlók nem engednek teret etnonacionális megfontolásoknak. Így a francia forradalom előtt a birodalmak, városállamok, fejedelemségek, és még az 1648 utáni úgynevezett „modern államok” határainak megvonásakor kevés szerep jutott az etnikai megfontolásoknak. Az etnikai megoszlást nyugodtan figyelmen kívül hagyták anélkül, hogy veszélyeztették volna az állam legitimitását. A népszuverenitás fogalma azonban egy csapásra aláásta a legitimitás előbb kifejtett alapjait, és így az etnicitást gyúlékony politikai tartalommal töltötte meg.

A népszuverenitás nem előzmények nélkül jelent meg a színen. A nemzeti önrendelkezéssel ellentétben az ókorig visszamenően voltak bajnokai a politikai filozófusok között. Ezekben a körökben vált egyre népszerűbbé, és a néhai Charles Merriam, legtisztéletreméltóbb krónikásainak egyike, arról számolt be, hogy már jóval a középkor alkonya előtt szinte a legitimitás domináns *elméletévé* vált a tudósok között.

Az eredendő népszuverenitás eszméje annyira egyetemesen elterjedt volt, hogy „a 13. század óta a politikaelmélet axiómájává vált, hogy valamennyi kormányzati forma igazolását a kormányzott közösség önkéntes engedelmisségében találjuk”. A kormányzottak beleegyezésén alapuló kormányzat volt a középkor uralkodó elmélete.³⁰

Ám ha a népszuverenitás az 1300-as évekre a filozófusok kedvenc eszméjévé vált is, további háromszáz évig nem ültették gyakorlatba. Miért nem voltak tizenötödik, tizenhatodik, tizenhetedik századi Bismarckok, Cavoursok, O’Connellek, vagy Sun Yat-senek? Úgy tűnik, a filozófusok *nép* fogalma, akiben a szuverenitás állítólag rejlett, túl elvontan intellektuális volt, túl távol állt az emberi tapasztalatoktól és élményektől ahhoz, hogy keresztes háborúk indultak volna a nevében. Ki is volt ez a különben differenciálatlan és azonosítatlan *nép*? Amit Joseph de Maistre 1796-ban az *ember* fogalmáról (ahogyan az az Emberi és Polgári Jogok Nyilatkozatában megjelenik) leértékelően mondott, legalább annyira érvényes a *nép* fogalmára is: „Életem során láttam már franciákat, olaszokat, oroszokat, és így tovább; hála Montesquieu-nek, még azt is tudom, hogy perzsák is vannak; de meg kell mondanom, hogy *emberrel* [olvasd: *néppel*] soha sehol nem találkoztam; amennyi-

ben létezik, teljesen ismeretlen számomra.”³¹ A történelem tanúsítja, hogy valóban elsősorban „franciák, olaszok, oroszok és így tovább” terjesztették el a népszuverenitást az egész földön. Ugyanannak a nyilatkozatnak a 3. cikke, amely ellen de Maistre érvelt, mutatja, hogy milyen rövid, szinte érzékelhetetlen és tudattalan volt az átmenet a *nép* fogalmáról a *népem* fogalmára, azaz a *nemzetemre*: „Minden szuverenitás elve természeténél fogva a nemzetben lakozik; sem testület, sem egyén nem gyakorolhat hatalmat, ha (az) nem határozottan tőle ered.” Figyeljük meg, hogy hasonlóképpen egy, a francia forradalomról szóló könyv bírálója hogyan kapcsolja össze tudattalanul a népszuverenitást a nemzettel: „A népszuverenitás eszméjének nagyszerűsége pontosan abban rejlik, hogy nem kevesebbet jelent, mint egy nép egzisztenciális szabadságát, hogy felelős legyen saját sorsáért anélkül, hogy bármilyen »atyára« kellene hagyatkoznia. Ezt a rettenetes és fenséges szabadságot a királygyilkosságok teremtették meg, és ez az, ami egyedül illik az emberi potenciál teljességéhez. Lajos kivégzésével ünnepélyesen nemzetté nyilváníthatták magukat: »Ettől a perctől nem Franciaország, hanem a franciák történetét fogják írni.«”³² Röviden szólva: a *l'état c'est moi* átalakult *l'état c'est nous*-vá, és a *nous*-t a nemzettel azonosították.³³

Az elvont logika szempontjából a *nép* további finomítására volt szükség ahhoz, hogy a népszuverenitás az állam legitimitásának megfelelő elméletként szolgálhasson. Másként nem állapítható meg az állam megfelelő fennhatóságának kiterjedése. Tulajdonképpen ez a módja annak, hogy megadjuk az állam emberi határainak meghatározását, ami megszabja az állam legitimitás-igényét. Ernest Renan „mindennapos népszavazás” kifejezése például a népszuverenitást átható legitimáló elv jó leírásának tűnik.³⁴ Ám mint Platón, Arisztotelész és Hobbes filozófiájának esetében, a kifejezés semmit nem árul el egy ilyen állam korlátairól. Renan bizonyosan nem utalt arra, hogy bármely egyénnek vagy csoportnak, amelynek a népszavazáson leadott voksa negatív, joga lenne az elszakadáshoz. De egy ilyen opció nélkül állama, akárcsak a korábbi elméletírók államai, fajilag, etnikailag és kulturálisan homogén vagy heterogén lehet.³⁵

A *nép* meghatározásának természetesen voltak más módjai is, mint az etnikai nemzettel való azonosítás. Különösen ahol nagy távolság választotta el egy adott politikai közösség két szeletét, és ahol nem létezett egy tiszta etnikai határvonal, a földrajzi kritérium alapján határozták meg a népszuverenitás tanának értelmében elszakadási joggal rendelkező népet.³⁶ Az észak- és dél-amerikai gyarmatok tizenharmadik és tizenkilencedik századi elszakadásai például a népszuverenitás jegyében történő elszakadás példái, de nem annak nemzeti formájáé. Hasonlóképpen egy olyan állam esetében,

amelyet az etnikai kötelékek kötőanyaga nélkül építették föl, a földrajzi vagy regionális elszakadás lehetősége (a nemzetivel ellentétben) mindig fennáll.³⁷ A bevándorló-államok – mint Argentína, Ausztrália, Kanada és az Egyesült Államok – akiknek mitikus, „tipikus” polgára poligenetikus figura, különösen ki vannak téve ezeknek a kihívásoknak.³⁸ Mi több, nem lehet teljesen kizárni a nép vallási alapon való meghatározását sem, amint arra Pakisztán államnak, az egykor egységes Brit India utódállamai egyikeként való létrehozására törekvő mozgalom sikeressége emlékeztet.

Ennek ellenére, amint azt a tizennyolcadik század vége óta bekövetkezett regionális elszakadások viszonylag kis száma, illetve a Pakisztán ellen intézett, etnonacionális alapú elszakadási kihívások jelzik, a népszuverenitás leggyakoribb változata a nemzeti változat volt. Ez szinte mindenhol egyenlőségjelet tett *a nép és a népem*, azaz *nemzetem* között, ami életet lehel a népszuverenitás egyébként meddő fogalmába. Nem lenne ezért alapatlan a nemzeti önrendelkezést *népi* népszuverenitásként meghatározni. Amint *a nép* helyébe behelyettesítik a nemzetet, annak megítélésében, hogy az állam, amelyben él, legitimnek vagy illegitimnek tekintendő-e, a nemzeti csoporté a döntő szó. A „Bocsásd el népemet!” ezért egyre gyakoribb felkiáltássá vált a nemzeti öntudattal rendelkező kisebbségek körében.

A legitimitásnak ez az új mércéje viszonylag rövid történelme során a politikai határok látványos átrendeződéséhez vezetett. A napóleoni háborúkat a második világháború végétől elválasztó százharminc éves időszakban az etnonacionális mozgalmak következtében három kivétellel Európa államai vagy jelentős terület- és lakosságvesztéseket könyveltek el, vagy maguk is „önrendelkezéssel” újonnan létrehozott államok voltak.³⁹ A nem-európai régiókban a hatás jóval kisebb volt ebben az időszakban.⁴⁰ A nemzeti népszuverenitás üzenete azonban egyre inkább kivehető volt a dekolonizáció követeléseiben – mind a gyarmatokon, mind az anyaországokban.

Mivel az újonnan felszabadult gyarmatok szinte valamennyien etnikailag heterogének voltak, feltevődik a kérdés, hogy a dekolonizációt nem kellene-e inkább a földrajzi, mint a nemzeti elszakadás megfelelőjének tekinteni. Ám a gyarmati felszabadító mozgalmak azzal a jelszóval léptek fel, hogy a népet nem vezethetik azok, akiket idegeneknek tekintenek. A felszabadító mozgalmak résztvevőinek összetétele valóban multietnikus volt, de a kormányzatok, pontosabban azok elitjei egyetértettek abban, hogy a rendszert meg kell szabadítani a *legidegenebb* elemtől. És *a legidegenebb* minősítést többnyire inkább bőrszín, mint földrajzi fekvés szerint osztogatták.⁴¹ A kisebbségek nemzeti mozgalmainak egyik különös vonása valóban az volt, hogy az új államok, amelynek megalakítását célul tűzték ki, milyen nagy gyakorisággal

foglaltak magukban kisebbségeket a maguk során. A volt gyarmatokon és Európa régebbi országaiban nemrég elszaporodott nemzeti mozgalmak azonban azt mutatják, hogy a kisebbségeknek otthont adó országok számíthatnak az etnonacionális legitimitás elvének további megvalósulását követelő belső mozgalmakra. A jelenkori államok megközelítőleg felében fordultak elő etnonacionális viszályok, és számuk növekedésére számíthatunk.⁴² Mi több, az érintett országok sora azt mutatja, hogy a multinacionális államok semmilyen fajtája nem immunis ezekre. Az etnonacionalizmus méteye jelentős mértékű immunitást tanúsít a hagyományos változókkal, például az átlagkeresettel, a városiasodás fokával, az írástudással, a földrajzi helyzettel, a kormányzati formával, a társadalmi-gazdasági filozófiával, sőt még az illető állam fennállásának időtartamával is.⁴³

Az önrendelkezés egyenetlen folyamata

A nemzeti önrendelkezés eszméje tehát megjelenése óta gyors ütemben szerezte híveit. Ám az eszme egyetemessé válásának tendenciája nem jelentette állandó sikerek sorozatát: megvoltak a hullámvölgyei (pl. a nyugat-európai kisebbségek látszólag derűs nyugalma 1945 és 1965 között) és tetőzései (pl. az 1848-as év, majd az 1890-es, és ismét a 1970-es évek kiterjedt nemzeti mozgalmi).⁴⁴ A folyamat egyenetlensége részben annak tudható be, hogy a világ etnikai csoportjainak nemzeti ébredése a történelem különböző korszakaiban ment végbe, hogy számos csoport a francia forradalom idején még nem rendelkezett nemzeti öntudattal, és hogy noha azóta sokan közülük már szert tettek rá, másoknál ez még hátravan. Mivel a legitimitás és az etnicitás összekapcsolódása két előfeltételének egyike a nemzeti öntudat, a kapcsolat csoportos belátása is csak szórványosan történt meg.⁴⁵

Katalizáló és a mozgalmakat elaltató kényszerítő tényezők is működésbe léptek.⁴⁶ Az előbbiektől említhető 1. a nemzeti mozgalmak szemléltető hatása, amelynek hatására mások fejében is megfogalmazódott a probléma; 2. a nemzeti csoportok kapcsolatainak intenzitásának növekedése a kommunikációs és szállítási eszközök kvalitatív és kvantitatív javulásának hatására (aminek gyakran külön lökést adott az etnikai szülőföld idegen inváziója); 3. az arra utaló bizonyítékok szaporodása, hogy kis és nagy nemzetek egyaránt képesek életképes államot működtetni; 4. a világ hatalmi viszonyainak és a befolyásos elitiek domináns magatartásainak változásai, amelyek egyre kevésbé valószínűsítik, hogy kis népek csak azért tehetnek szert függetlenségre, hogy egy nagyobb bekebelezze őket; 5. az etnicitás és a legitimitás közötti természetes kapcsolat tanának időnként megnövekvő hírve és

presztízse, amelyet olyan szellemi nagyságok általi nyilvános felvállalása biztosít, mint Bonaparte Napóleon, Louis Napóleon, Karl Marx, Friedrich Engels, V. I. Lenin és Woodrow Wilson. A mozgalmakat elaltató tényezők között említhető a potenciális vezetőség időszakos megtizedelése⁴⁷ vagy a harcoss nacionalizmust magában foglaló háborúkat vagy felkeléseket már kitörésükkor követő azonnali reakció.⁴⁸

Ezeken a megfontolásokon túl azonban az eszmék természetéhez tartozik, hogy rendszertelen fellángolásokon és megindulásokon keresztül alakuljanak. A népszuverenitás eszméje jóval azelőtt áthatotta a szellem világát, hogy népi támogatásra tett volna szert a cselekedetek világában. Későbbi története további példákat szolgáltat azokra a paradoxonokra, amelyekkel egy eszme történetének áttekintése során találkozhatunk. Emellett megvilágítja az önmagában vett népszuverenitás eszméje és a nemzeti önrendelkezés sajátos formái közötti kölcsönhatásokat.

Az önrendelkezés és a népszuverenitás közötti szoros kapcsolat fel nem ismerésének egyik fő oka, hogy ahol nemzeti önrendelkezési mozgalmakkal találkozunk, ott nem látunk demokratikus formákat, és a népszuverenitás, úgy tűnik, megkívánja a demokráciát. Ez elméletben megállhatja a helyét, de a gyakorlatban bizonyosan nem. A demokrácia megkívánja a népszuverenitást, de ennek fordítottja nem áll fenn. Az önkényuralmi rendszerek elég rugalmasaknak bizonyultak ahhoz, hogy virágozni tudjanak egy olyan világban is, ahol a népszuverenitás elve, úgy tűnik, arra hivatott, hogy a politika egyetemes alapelvévé váljon. Korábban a népszuverenitás elvét tömeges hívei szempontjából elemeztük, és megjegyeztük, hogy terjesztésének kulcsszereplői a nemzeti csoportok voltak. Ám inkább csalóka fikcióként mint realitásként való terjesztésében jelentősen működtek közre önkényuralmi rendszerek és olyan egyének, akik inkább manipulátorai, mint hívei voltak. A modern autoritáriusok, akik lényegüket tekintve nem sokban különböztek tizenhét század előtti megfelelőiktől, megtanulták a politikai hatalom forrásáról vallott saját nézeteiket annak a fogalomnak a színlelt felvállalásával leplezni, hogy minden legitim hatalom forrása *a nép*.

Önkényuralom, akár csak demokrácia, természetesen létezhet etnikailag homogén vagy heterogén államokban. Ha egy pillantást vetünk a harmincas és negyvenes évek németországi és japánbeli eseményeire, nyilvánvalóvá válik, hogy az etnikailag homogén (vagy majdnem homogén) környezet teszi a leginkább lehetővé a hatalom szélsőséges megnövelését az etnikai hajlamok olyan manipulálása során, amely a tömegeknek a vezetők akarátának való *önkéntes* és teljes alávetését eredményezi. Ha a vezetőknek sikerül meggyőzniük a tömegeket, hogy az ő hangjuk a nemzet legitim hangja – a

nemzet akaratanak kifejeződése –, a tömegek irántuk érzett hűsége és beléjük vetett vak hite sokkal határtalanabb és feltétel nélkül valóbb lesz, mint egy egyszerű politikai személyiség esetében, bármennyire köztiszteletben álló vagy karizmatikus lenne is az (pl. egy Hitler szemben egy Eisenhowerrel vagy Kennedyvel.) Ha az ilyen etnonacionális vezérek nemcsak egy nemzet, hanem egy nemzetállam keretében emelkednek fel, a legfőbb hatalomra való törekvésükben további segítségükre lesz az állam sokrétű meggyőző és kényszerítő képessége. Napóleon volt az első jelentős személyiség, aki belátta az etnonacionális és állami legitimitás összekapcsolásának fontosságát. A genovai származású korzikai, aki fiatal korában Korzika függetlenségéért harcolt, később belátta, hogy személyes ambícióit jobban megvalósíthatja a tömegek etnonacionális buzgalmanak egy meglevő állami struktúra felé való terelésével. Ez a maga során megkívánta saját etnikai örökségének egyértelmű átalakítását, amely mutatványt egyszerűen családneve írásmódjának és ejtésének franciásításával valósított meg. Ezután következő, erősen önkényes hatalomgyakorlását a következőképpen indokolta: „Mindenkör az a nagy igazság vezérelt bennünket, hogy a szuverenitás a francia népé, abban az értelemben, hogy mindent, kivétel nélkül mindent az ő érdekében, jólétéért és dicsőségéért kell cselekedni.”⁴⁹ Későbbi utánczóiban azonban, akik hasonlóképpen nem tűrtek semmilyen, akaratuknak való ellenszegülést, ennek ellenére elkerülték a császári és hasonló címek felvételét a nemzeti csoport vezetője, azaz *der Führer* vagy *il Duce* helyett.

Az etnikailag homogén államban tehát az autoriter személyiségeknek sikerült kihasználniuk a *nép* és a *nemzet* egybeesését. Ám az ilyen államok kivételek. Az etnikailag összetett államokban az autoriter személyiségek számára, akik legitimitásukat a tömegeknek a legitimitás forrásaként való színlelt elismerésével kívánják erősíteni, az a kívánatos, hogy mondanivalójukat a *néphez* vagy az *állampolgárokhoz* intézzék, mellőzve az etnikai megfontolásokat. Ám ez a késztetés, hogy a tömegeket látszólag minden politikai legitimitás forrásaként ismerjék el, a modern önkényuralmi rendszerek szinte egyetemes velejárójává vált, és ebből fakadóan a népszuverenitás (noha nem a *népi* népszuverenitás) eszméje szinte az egész földet meghódította. Igen ritka az a vezető, aki ne hódolna formálisan a nép és annak sorsa, mint hatalmának és létjogosultságának forrása előtt.⁵⁰ A régi típusú királyságokat, sejkéseket vagy császárságokat ma a kihalás veszélye fenyegeti.⁵¹ A közelmúltbeli etiópiai események az ilyen régi rendek hanyatlásának jelentős mérföldkövét jelentik. Haile Selassiót, egy 3000 éves, Sába királynőjéig visszamenő örökletes cím állítólag 225-ik birtokosát megbuktatták. A katonai klikk, aki a világ legrégebbi legitimitás-igénye elleni puccsot megszer-

vezte, bizonyára legalább annyira autoriter volt, mint maga a császár, de a tettükhöz való jogukat arra alapozták, hogy magukat „a néperdek képviselőiként és védelmezőiként”⁵² mutatták be.

A marxista-leninista államok a névleges népszuverenitás elsőprő győzelmének részei. Noha a marxisták „proletárdiktatúráként” határozzák meg azokat az államokat, amelyekben hatalomra kerültek, a proletariátus lényegében a nép, leszámítva a maradék államellenes burzsoá ellenforradalmárokat. Kellő idő elteltével, miután ezek az elemek eltűntek vagy megreformálódtak, *a proletariátus* és *a nép* egymás szinonimájává válik majd. Gyakorlatilag tehát a Szovjetunió 1936-os alkotmányának kijelentése, miszerint „minden hatalom a dolgozó népé”, a népszuverenitásnak való egyértelmű elköteleződésnek értelmezhető.⁵³ És Hruscsov elnök hivatkozása „az egész nép államára”,⁵⁴ amelyet később belefoglaltak az 1977-es alkotmányba, nem jelentett radikális eltávolodást a marxista-leninista politikai gondolkodástól.⁵⁵

Mindent együttvéve tehát az állami vezetők a népszuverenitás hirdetői, de nem gyakorlói voltak. Amint arra Georges Sorel emlékeztet, a mítoszok képesek megteremtteni saját valóságukat.⁵⁶ Annak az elvnek az elismerésével és népszerűsítésével, hogy minden legitim hatalom *a néptől* származik, a kormányok előkészítették a terepet ahhoz a szellemi átalakuláshoz, amelynek során *a népből népem* válik. A kisebbségek között ez a behelyettesítés a nemzeti önrendelkezés iránti igény megnövekedését sejteti. Érdeemes megismételni, hogy amint általánosan elfogadottá válik, hogy a szuverenitás a népé, bármely nép, amely önmagát különálló népnek tekinti, hajlamos magától értetődőnek és ezért támadhatatlannak tekinteni a saját állam alakításához való jogát. Következésképpen még a határozottan nem-demokratikus kormányzatok is hozzájárultak a tan nemzeti változatának kialakulásához azzal, hogy színleg elismerték a népszuverenitást.⁵⁷

Ez nem jelenti azt, hogy minden államnak formálisan el kell fogadnia a népszuverenitás elvét ahhoz, hogy képes legyen legitimitását a nemzeti törekvéseken alapuló belső kihívások ellen megvédeni. Ahogy a népszuverenitás fogalmát a régi rendben gyakran külföldi precedens alapján élesztették fel, ugyanez lehetséges a nemzeti változattal is. És amint nőtt az ilyen precedensek száma, úgy nőtt annak a valószínűsége, hogy egyikük vagy több közülük katalizátorként fog hatni. Ezért minden állam sebezhető. Am azok a vezetők, akik – őszintén vagy sem – ismételten hódolattal hivatkoznak *a népre* mint legitimitásuk alapjára, ezáltal előkészítik a helyi talajt a nemzeti önrendelkezés eszméjének meggyökerezéséhez. A demokratikus-önkéntes rendszerek teljes skáláján elhelyezkedő multinacionális államok te-

hát sebezhetőek a nemzeti mozgalmakkal szemben. Ám nem természetesebb ellenségei-e ezek a mozgalmak a spektrum demokratikus pólusához közelebb elhelyezkedő multinacionális államoknak? Ha egy rendszer *valóban* (és nem pusztán állítólagosan) elkötelezett akar maradni a népszuverenitás mint legitimációs elv iránt, megtagadhatja-e annak nemzeti változatát? John Stuart Mill szerint nem: „Ahol bármilyen erőben létezik a nemzetiség érzése, első látásra indokolt a nemzetiség valamennyi tagját egyetlen kormányzat alatt egyesíteni, és külön kormányt állítani számukra. Ezzel mindössze annyit mondtunk, hogy a kormányzat kérdését a kormányzottaknak kell eldönteni. Nehéz elképzelni, mi állhat az emberi faj bármely részének szabadságában, ha az nem, hogy az emberi lények kollektív testületeinek melyikéhez kívánnak társulni.”⁵⁸ A Mill-lel egyetértő Ernest Barker számára a végeredmény előrelátható volt: az asszimilálatlan demokratikus államok hajlamosak lesznek annyi demokráciára széthullani, ahány nemzetet magukban foglalnak.⁵⁹ A közelmúltban Kanadában és a nyugat-európai demokráciákban bekövetkezett események ezt az előrejelzést igazolják. Lehet azonban, hogy az a döntő tény, hogy számos régi demokráciának sikerült megőriznie egységét, etnikai alapú törései ellenére. Mivel magyarázható a nemzetek kétszáz éves korán átívelő fennmaradásuk?

A probléma talán úgy közelíthető meg, ha figyelembe vesszük valamennyi államot, demokratikusakat és nem-demokratikusakat egyaránt. Ha a nemzeti önrendelkezés olyan általánosan kényszerítő tényező, az emberek természetes hajlama, akkor miért annyira kevés a nemzetállamok száma? Mivel magyarázhatók az önrendelkezés mindmáig halovány teljesítményei? Máshol már megpróbáltuk elemezni a harcos önrendelkezési mozgalmak cseppet sem irigylésre méltó teljesítményeit, és több lehetséges okot is felvettünk, amelyek közül a legfontosabb, hogy a kormányok eleve rossz szemmel nézik az ilyen mozgalmakat, ugyanakkor aránytalan előnyökkel rendelkeznek az ilyen mozgalmakkal való összeütközéskor.⁶⁰ Ám noha egy ilyen magyarázat segíthet megérteni a saját nemzetükön belül széleskörű támogatottsággal bíró aktív mozgalmak sikertelenségét, mint a kurdok és ibók mozgalmait, nem magyarázza meg azt, hogy a legtöbb nemzet miért nem tett bizonyosságot a függetlenségnek való hasonló, alulról jövő elkötelezettségről, tekintet nélkül az esélyekre. És egyáltalán nem magyarázza azt, hogy a demokratikus társadalmakban élők döntő többsége miért nem szavaz szeparatista pártokra. A multinacionális államnak a politikai közösség fő formájaként való fennmaradása a nemzetek korának kétszáz évén keresztül felveti az állam legitimitásának végső kérdését. Szüksége van-e egy államnak legitimitásra ahhoz, hogy viszonylagos békében fennmaradjon?

Az állam legitimitásának nem-lényegi jellege

A szakirodalom feltételezte, hogy a modern államnak szüksége van legitimitásra ahhoz, hogy működni tudjon.⁶¹ Abból a meglátásból kiindulva, hogy a kényszer önmagában kontraproduktív, és ezért elégtelen alap egy tartós, működő rendszer felépítéséhez, a szaktekintélyek a kiterjedt, nyílt kényszer hiányából – ha az a rendszernek való látható ellenállás alacsony fokával társul – arra következtettek, hogy a rendszer legitimitásnak örvend. Érvelésük a következő szillogizmusban mutatható be:

(1) A kényszer nem lehet elégséges alap egy életképes politikai rendszer fenntartásához.

(2) X politikai rendszer a) nem alkalmaz erőszakot és b) hosszú ideje fennáll.

(3) Következésképpen X politikai rendszert a lakosság valamennyi fő szegmensének legitimnek kell tekintenie.

A szillogizmus hibás, mert rengeteg bizonyítékunk van arra, hogy rendszerek (rezsimek, kormányzati formák és államok) örvendhetnek nyugodt légkörnek legitimitás hiányában is.

A legtöbb multinacionális államot nem jellemzi túlzott szintű látható kényszer. Ám az államok külpolitikája azt jelzi, hogy a politikai vezetők között elterjedt hit, hogy a más országokban élő nemzeti kisebbségek nem tekintik legitimnek azt a rendszert, amelyben élnek. Az idegen kormányok a kisebbségeket általában elégedetlen trójai falovaknak tekintik. Lenin például nagy szerepet szánt a nemzeti kisebbségek született elégedetlenségére való alapozás technikájának a kommunista pártok hatalomra juttatásában. És valóban, az illető országok nemzeti kisebbségeinek tett önrendelkezés-ígéret, amely kifejezetten magában foglalta az elszakadás jogát, nagy szerepet játszott a kommunista pártok hatalomra jutásában a Szovjetunióban, Kínában, [a volt] Jugoszláviában és Vietnámban (azaz a négy nagy párt esetében, amely azt állíthatta, hogy lényegében önerőből került hatalomra). Némileg hasonlóan a fasiszta Németország, Olaszország és Japán szintén kihasználta a nemzeti kisebbségek elégedetlenségét, és olyan népeknél jártak sikerrel, mint a bretonok, horvátok, flamandok, mandzsuk, mongolok, szardíniaiak és szlovákok. Ma az egymás kisebbségeihez való fordulás fontos eleme számos államközi viszonynak, ideértve Kína és a Szovjetunió, Líbia és Csád, Bulgária és [a volt] Jugoszlávia, Románia és Magyarország, Angola és Zaire, Afganisztán és Pakisztán, Kambodzsa és Vietnám, Etiópia és Szomália, [a volt] Csehszlovákia és Magyarország, valamint [a volt] Jugoszlávia és Albánia viszonyát. A felsorolást folytathatnánk. A külpolitika

időálló fogásával van tehát dolgunk, amit az a jól megalapozott feltételezés irányít, hogy egy nemzeti kisebbség jelentős része nem tekinti legitimnek jelenlegi politikai státusát.

Ami különösen fontos itt, az az, hogy számos esetben, amikor a kisebbség valóban trójai falónak bizonyult, semmilyen látható előjel nem figyelmeztetett arra, hogy a kisebbség nem tekintette státusát politikailag legitimnek. Az ukránok látványos példát szolgáltatottak erre a Szovjetunió náci inváziója idején. A szovjet vezetőket – akiktől, adva lévén titkosrendőrségük, elvárható lett volna, hogy a világ legjobban informálódott államrendjeinek egyikét képviseljék – megdöbbenette az idegen hódítók első fogadtatásának pozitív volta.

Általában az emberek elvégezhetik napi tevékenységeiket, engedelmeshetnek a törvényeknek, eljárhatnak munkába és így tovább egy olyan államban is, amelynek nem tulajdonítanak legitimitást. Gondoljunk például a francia-kanadaiakra, akiknek hosszú generációk során tanúsított magatartása általában békésnek minősíthető. A második világháború alatt azonban a kötelező sorozás bevezetésére tett kísérletek széleskörű lázadáshoz vezettek; a francia-kanadaiak szilárdan ellenszegültek a vezetők által „angol háborúknak” nevezett harcokban való részvételnek. A kanadai állam, amely az ő szemükben a québec-iek illegitim politikai kifejeződése, nem követelhet saját nevében semmilyen valódi áldozatot.

Tekintsük továbbá Észak-Írország történelmének a következő vázlatát, amely azt bizonyítja, hogy az ír kisebbség soha nem tekintette legitimnek a Stormont-kormányt. Ennek ellenére egészen a közelmúltig a rendszerhez való negatív viszonyuk nem nyilvánult meg erőszakosan. „A húszas évektől, azaz a felosztás fölötti harcok végétől a konfliktus hatvanas évekbeli felújulásáig Ulster viszonylag békés volt, mindössze tizennyolc etnikai konfliktusnak betudható halálesettel. Ebben az időszakban London viszonylagos érdektelenséget tanúsított Észak-Írország ügyei iránt, és az ulsteri politikát és kormányt a protestáns többséget képviselő Ulsteri Unionista Párt uralta. A politikailag és gazdaságilag konzervatív unionisták kevés ellenállásba ütköztek az olyan osztály-alapú pártok részéről, mint a stabil kisebbségi Észak-Írországi Munkáspárt. A katolikusok a felosztást ellenző pártokra szavaztak, és az észak-írországi kormány legitimitását elutasító választott vezetők gyakran bojkottálták az ulsteri parlamentben szerzett székeiket, vagy, ha el is foglalták azokat, visszautasították a lojális ellenzék címet.”⁶²

Számos további példát találunk az olyan kisebbségekre, amelyek hosszú ideig látszólag belenyugodtak a helyzetbe anélkül, hogy legitimitást tulajdonítottak volna az államnak. A spanyolországi baszkokat, miután a harmin-

cas évekbeli káoszt kihasználva függetlenséget szavaztak maguknak, Franco szinte azonnal újraegyesítette egy spanyol államban, amellyel látszólag harmonikus viszonyban álltak. A következő negyven évben Baszkföld Spanyolország vezető ipari régiójává és legvirágzóbb területévé vált, etnonacionális elégedetlenségek minden látható megnyilvánulása nélkül. Ennek a felszíni nyugalomnak az illuzórikus természete egyre nyilvánvalóbbá vált a hatvanas évek végén, amikor a papok és a militáns szeparatista ETA tagjai vezetésével egy Madrid-ellenes mozgalom született. 1978-ra a baszkok több mint kétharmada a spanyol állammal való azonosulásának hiányáról tett bizonyosságot azáltal, hogy távol maradt vagy nemmel szavazott az új demokratikus alkotmányról rendezett népszavazáson, amely jóval több autonómiát biztosított a baszkoknak, mint amivel bármikor is rendelkeztek, leszámítva rövidéletű függetlenségüket a harmincas években.⁶³

Hasonló a horvátok története is. Miután az első világháború után engedelmesen beletörődtek a szerbek dominálta állammal való egyesülésükbe, később ezt a viszonyt oly elfogadhatatlannak találták, hogy belementek Hitler bábállam-ajánlatába, és ezt a periódust arra használták, hogy kitöltsék népiertő bosszújukat a horvátországi szerb közösségen. A háború után a jugoszláv államban való egyesülés látszólag derűs nyugalomát a hetvenes években Belgrád-ellenes nacionalista fellángolások zavarták meg. Noha ebben a periódusban általánosan elfogadott jóslat volt, hogy a horvát nacionalizmus legújabb fellángolását csak politikai függetlenséggel lehet kioltani, a zavargásokat a politikai vezetők körében végzett tisztogatásokkal elfojtották, és Zágráb utcáin ismét olyan béke és derűs nyugalom uralkodott, mint Belgrádein. Ám a horvát történelem arra figyelmeztet, hogy a felszíni passzivitás legújabb periódusából nem következtethetünk arra, hogy Jugoszlávia legitimitásra tett szert a horvátok szemében.

A lényeg tehát, hogy egy békés helyzet nem bizonyíték a legitimitásra. Számos, egymást átfedő tényező létezik, amely megmagyarázhatja, miért viselkedhetnek az emberek engedelmesen anélkül, hogy államukat legitimnek éreznék. A következőkben ezek közül néhányat vázolunk:

1. *Félelem.* Megengedve, hogy erőszakos kényszer nem alkalmazható túl gyakran, túl sokáig vagy túl nagy adagokban, annak időszakos, kisléptékű, „példát statuáló” alkalmazása nagyon hatékony eszköznek bizonyulhat a lakosság arról való meggyőzésében, hogy egy népszerűtlen politikai rendszernek való nyílt ellenszegülés nem éri meg a kockázatot, amivel az járna. Egy [volt] csehszlovák lap korábbi szerkesztője ékesszólóan ragadta meg, hogyan törheti meg a megtorlástól való félelem a lakosság akaratát: „Ahol a kormányzat hosszú ideig fennáll, a polgár lehanyaglik. Hova? Nem

fogok a nem-marxista ellenfél kedvére tenni azzal, hogy azt mondom, az akasztófára. Ez csak néhány tíz vagy száz polgárral történik. A barátaink tudják, hogy ez is elég, mert ezután talán az egész nemzet félelembe zuhan, politikai érdektelenségbe, beletörődésbe, mindennapos gondokba és kisszerű vágyakba, az egyre kisebb és kisebb uraktól való függőségbe, egy új és szokatlan formájú szolgátságba, amelyet nem lehet a külső látogatónak megmagyarázni.”⁶⁴ A fizikai kényszertől vagy börtöntől való félelem nem magyarázza meg, hogy demokratikus társadalmakban miért nem szavaznak szeparatista pártokra az emberek. Ám a félelmek sokrétűek lehetnek, és az elszakadás kilátása felkeltheti az ismeretlen, járatlan úttól való félelmet. Ugyancsak felébresztheti, különösen az idősebbekben, a munkanélküliségtől, illetve a kormányzati időskori ellátás hiányától való félelmet. Valószínűleg nem pusztán egybeesés, hogy a szakemberek, különösen a képzettségükből és hivatásukból fakadóan biztonságtudattal és függetlenség-érzettel rendelkezők, aránytalanul vesznek részt a szeparatista mozgalmakban, és hogy a középkortól a középkort meghaladott lakosság felé haladva az ilyen mozgalmak támogatottsága meredeken csökken.

2. *Megszokás.* Arisztotelész az egyike azoknak a filozófusoknak, akik a legkorábban jelezték a megszokás és a politikai viselkedés közötti kapcsolatot. A törvények végrehajtásának inkább a konszenzuális, mint a kényszeren alapuló oldalát hangsúlyozva Arisztotelész megjegyezte, hogy „a törvénynek ugyanis arra, hogy engedelmesre kényszerítsen, semmi egyéb ereje nincs, csak a szokás, ámde ez csak hosszú idő elteltével jelentkezik”.⁶⁵ Két-ezer évvel később Max Weber, a *szokást megszokással* helyettesítve, jórészt egyetért ezzel. Noha megjegyzi, hogy tudásunk még „nem elegendő ahhoz, hogy pontosan meghatározzuk azt a pontot, ahol a pusztán szokás (megszokás) területe átalakul – először gyengén és bizonytalanul megtapasztalt »konszenzuális« jelleggel – közösségi cselekvéssé”⁶⁶, Weber hangsúlyozta, hogy az emberek elsősorban szokásból engedelmeskednek azon társadalom szabályainak, amelyben élnek. A hagyomány, a szokás aktív formájában saját *kellősséggel* rendelkezik. Ennél is fontosabb, hogy az a változás ellen ható erő: „Ha valaki belülről, lelkiileg ezekre a szabályszerűségekre van »felkészülve«, az (...) érezhető »gátlásokat« alakít ki az újításokkal szemben”.⁶⁷ Az ismerőség kényelme, különösen az ismeretlentől való félelemmel társulva, megmagyarázza az olyan átfogó „újításokkal” szembeni bátortalanságot, mint egy új állam létrehozása.⁶⁸

3. *Apátia és/vagy tehetetlenség.* Az apátia természetesen lebontható további magyarázatokra, a fatalizmustól és hasonló pszichológiai lelkiállapotoktól („Ha Allah úgy akarja...”) az energiaelszívó paraziták elterjedéséig. Minden-

esetre a kasztíliaiak, Han kínaiak vagy franciák uralmának illegitimitása fölött morgolódni nem ugyanannyit tesz, mint aktív módon részt venni uralmuk megdöntésében. Még az erős tömegmozgalmak is kettéoszthatók aktivistákra és szimpatizánsokra. Így azok száma, akik hajlandók gerillákként harcolni egy nemzeti felszabadítási háborúban, szerény lehet ugyan, ám azok száma, akik úgy fejezik ki a gerillákkal való egyetértésüket a politikai rendszer illegitimitását tekintve, hogy a kormány kitűzött jutalmai és fenyegetései ellenére sem hajlandók információkkal szolgálni a gerillák hollétét illetően, szükségképpen számottevő, különben a gerillák nem tudnának fennmaradni. Ám, mint mondtuk, a politikai legitimitással kapcsolatos meggyőződések sokak számára nem elegendők ahhoz, hogy aktív cselekvésre készítsék őket.

4. *Apolitikusság.* Míg a közgazdászok hajlamosak túl nagy hangsúlyt helyezni a gazdasági motivációkra, a politológusok gyakran eltúlozzák az átlagember politikai ügyekbe való érzelmi bevonódásának mértékét. Az úgynevezett erősen önkényuralmi államokban a látogató gyakran meglepődve tapasztalja, hogy az emberek látszólagos jókedvvel és józansággal élik mindennapi életüket. Ezek az emberek megtanulták kényelmesen berendezni életüket a hatóságok által megszabott korlátokon belül. Az „államellenes cselekedetként” leírható bárminemű viselkedés vagy beszéd tilalma egyeseket nem nyomaszt. Az foglalkoztatja őket, amit a korábban idézett cseh szerző „mindennapos gondoknak és kisszerű vágyaknak” nevezett. Demokráciákban a politikai kérdésekkel szembeni érdektelenséget a választásokon való alacsony részvétel, és a politikai kérdések és közszereplők igen szegényes ismeretét tanúsító felmérések mutatják. Még ha meg is van győződve tehát az idegen uralom illegitim voltáról, ez a kérdés nem feltétlenül kelt elegendő lelkesedést a kisebbség apolitikus részében ahhoz, hogy a nemzeti mozgalomhoz való csatlakozásra készítse.

5. *Politikai és kulturális elszigeteltség.* Az idegen iga lerázására való készítés annyira erős, amennyire az iga érződik. Ahhoz, hogy az idegen uralom illegitimitására vonatkozó nézet cselekvésre készítessen, szükséges, hogy az idegen uralom érzékelhető legyen. A multinacionális, nem integrált államok (mint a második világháború előtti Etiópia, Irán és Thaiföld) azért tudtak generációk során át fennmaradni etnonacionális ihletettséggű mozgalmak fellépése nélkül, mert a központi politikai ellenőrzés fikció volt. Ezek az egységek tulajdonképpen egy sor etnokráciából álltak, mivel minden csoport (vagy alcsoport) önmagát kormányozta. Ám amint a kommunikációs és közlekedési hálózatok lehetővé tették a) a központi kormányzat és b) a domináns etnikai csoport jelenlétének érezhetővé válását a perifériákon is, ez hirtelen felszította az etnonacionális viszályokat. A baszk, breton és skót nacionalista mozgalmak szintén akkor erő-

sődtek meg, amikor a fejlődő kommunikációs és közlekedési hálózatok egyre áthatóbb erővé tették a központi kormányzatot, és a domináns csoport, illetve a nemzeti kisebbségek közötti kontaktusok kvalitatív és kvantitatív növekedéséhez vezettek. A kisebbségi érzékenységek számára különösen sértőnek (és ezáltal a szeparatista érzelmek katalizátorának) bizonyult a kisebbséghez nem tartozó elemek növekvő jelenléte a szülőföldön. A gazdasági migráció általában növelte a szeparatizmust. Az idegen jelenlét érzékelése azonban egyénenként változik. Egy nagyobb szülőföldön, mint Québec-ben vagy Skóciában, egyesek foglalkozásuknál, szomszédságuknál és/vagy olvasási és hallgatási érdeklődésükénél fogva érzékenyebbek lesznek az idegen iga iránt, mint mások. Utóbbiak számára Ottawa és az anglofónok (vagy London és az angolok) túl távol állnak tapasztalati világuktól ahhoz, hogy felszítsák bennük a szeparatizmus lángját.

6. *Szervezetlenség.* Egy ellenállási mozgalomnak szüksége van pólusokra vagy gócpontokra, amelyek körül alakuljon és fejlődjön. Egy lakosságát atomizálni képes államban csökken a hatékony államellenes tevékenységek valószínűsége. Bizonyos államok titkos ügynökök és társadalmi szervezetekbe (szakszervezetekbe, egyházakba, szervezett sporteseményekbe, sőt a családba is) beépülő embereik segítségével leleményesnek bizonyultak az egyén elszigetelésében. Egy vezető kínai zeneszerző és zeneművész így írta le a Népköztársaságbeli kontrollt a Kulturális Forradalom idején: „Az ilyen témákat óvatosan kezeltem. Mindenkit és bárkit megtámadhattak. Tudom, hogy sokan ugyanígy éreztek..., de egyre veszedelmesebb volt ezt beismerni. Voltak olyan párttagok, akik párttagságukat titokban tartották. Az embernek még saját családján belül is óvatosnak kellett lennie. Én bízom a feleségemben és a gyermekeimben, de hallottam olyanokról, akiket gyermekeik jelentettek fel; az Ifjúsági Szervezet tagjaitól ezt megkövetelték. A lányom egyik osztálytársának apjával ez történt. Ezért bizonyos családokban, különösen ahol a gyermekek »haladók« voltak, és megpróbálták »megvonni a határt« (ahogy mondták) maguk és a szüleik között, a felnőttek abbahagyták a beszédet, vagy témát változtattak, amikor a gyermekek beléptek. Nem volt szokatlan, ha egész családok hetekig szótlannal étkeztek.⁶⁹ Az ilyen társadalmakban alacsony az állam ellen intézett kihívások valószínűsége. Ám még demokráciákban is akadályokba ütközhetnek békés nemzeti mozgalmak. A breton vezetők bebörtönzése és száműzése a náci hódítókkal való állítólagos együttműködésük miatt például a háború után évekig feltartóztatta a breton nemzeti mozgalmat. A tájékoztató csatornák állami kontrollja szintén csökkentheti egy mozgalom képességét arra, hogy bemutassa saját álláspontját a kérdésben. 1977 elején kanadai politikai vezetők azzal vádolták a CBC francia csatornájának néhány bemondóját, hogy a *Parti Québécois*-t részesítik előnyben. Úgy tűnik, a csatorna nem ítélte úgy, hogy az elszakadás „egyenlő műsoridőt” érdemel.

A félelem, a megszokás, a tehetetlenség, az apolitikusság, a politikai és kulturális elszigeteltség, a szervezetlenség és más, itt nem említett tényezők összessége segíthet tehát megmagyarázni az emberek passzív hajlandóságát arra, hogy eltűrjenek egy olyan politikai rendszert, amelynek nem tulajdonítanak legitimitást. És az államapparátus szempontjából a passzivitás talán elég is. A brit politika így évtizedekig pástu törzsek passzivitását, de nem hűségét próbálta megvásárolni Brit India északnyugati részén, és Pakisztán folytatta ezt a politikát. A Német Szövetségi Köztársaság, Svájc és más nyugat-európai államok kormányai csak passzivitást kívántak nagyszámú vendégmunkás-közöségeiktől; politikáik szándékosan lebeszélni próbálták a vendégmunkásokat az államhoz való érzelmi ragaszkodásról. A társadalom mindennapos, egyhangú működéséhez csak passzivitás szükséges, legitimitás nem. Ám ha többet kíván, mint passzivitást, ha szeretné az állami szimbólumokat a pozitív együttműködés és áldozatkészség elérésére felhasználni, keserűen fogja megtapasztalni a legitimitás szükségességét. Amiért valaki nem hajlandó egy másik emberre kezet emelni, ez még nem jelenti azt, hogy hajlandó lenne segítségére sietni.

Összegzés

A nacionalizmus itteni tárgyalása három kiemelkedő fontosságú elemre világít rá:

1. Különbséget kell tennünk a legitimitás három szintje, a rezsim, a kormányzati forma és az állam legitimitása között. Az állam-legitimitás viszonya az előző kettőhöz az egésznek a részekhez való viszonya. A rezsim legitimitásának tagadásához nem szükséges a kormányzati forma vagy az állam legitimitásának tagadása. A kormányzati forma legitimitásának tagadása magában foglalja a hatalmon levő rezsim legitimitásának tagadását, de nem feltétlenül az államét. Az állam legitimitásának tagadása magában foglalja a kormányzati forma és a hatalmon levők legitimitásának tagadását is.

2. A nemzeti önrendelkezés, mint a népszuverenitás egyik változata és legragályosabb formája, az állam legitimitását állító elmélet.

3. Az állam működéséhez nincs szükség legitimitásra, ami segít megmagyarázni a multinacionális államok hosszú ideig való fennmaradását a nemzetek korában is. Ám amint azt a nemzeti ihletettséggű erők által a multinacionális államok ellen intézett kihívások gyorsütemű szaporodása mutatja, az idegen uralom illegitimitásának fogalmában rejlő forradalmi erő még távolról sem hunyt ki.

Jegyzetek

¹ *Nationalism: A Report by a Study Group of Members of the Royal Institute of International Affairs*, 1939, xvi–xx.

² A *nemzet*, *állam*, *nemzetállam* és *nacionalizmus* terminusok használatának pontatlanságáról lásd még Walker Connor: *A Nation Is a Nation, Is a State, Is an Ethnic Group, Is a...* *Ethnic and Racial Studies*, 1. 1978. október, 377–400. Újraközölve in uő: *Ethnonationalism: The Quest for Understanding*. Princeton UP, Princeton, 1994, 90–117.

³ Theodorson, George – Theodorson, Achilles: *A Modern Dictionary of Sociology*. New York, 1969, 135.

⁴ Hasonlóképpen érvényes ez a megállapítás a magyar nyelv vonatkozásában is. *Nemzet* szavunk a *nem*, illetve a *nemz* szavakból származtatható. *A magyar nyelv értelmező szótárában* a *nem* szó negyedik jelentéseként a „[n]emzetség, család”, a *nemz* főnévnel pedig első jelentésként a „férfi nővel, ill. him nőténnyel nemileg közöszülve v[al]a]mely magzatot hoz létre” szerepel. Lásd: *A magyar nyelv értelmező szótára*. V. kötet. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1987.

⁵ Weber, Max: *Gazdaság és társadalom*. 2/1. kötet. Fordította: Erdélyi Ágnes. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1992, 96.

⁶ Uo. 101.

⁷ Shibusani, T. – Kwan, Kian: *Ethnic Stratification: A Comparative Approach*. New York, 1965, 47.

⁸ Deutsch, Karl: *Nationalism and Its Alternatives*. New York, 1969, 3.

⁹ Az öntudat különböző fokával rendelkező népek számos, főként délnyugat-ázsiai példájához l. jelen szerző „An Overview of the Ethnic Composition and Problems of Non-Arab Asia” c. tanulmányát (*Journal of Asian Affairs*, 1976. tavasz), 9–25.

¹⁰ A „nemzeti elv” népszerűségét először III. Napóleon biztosította, amikor nyilvánosan felvállalta azt külpolitikájának hivatalos vetületeként. Lásd pl. Robert Redslob: *Le principe des nationalités*. Paris, 1930, különösen 28. skk. Lásd még René Johannet: *Le principe des nationalités*. Nouvelle Edition, Paris, 1923, különösen a 9., „Le principe des nationalités au pouvoir” című fejezetet. Általánosan elterjedt nézet szerint a »nemzeti önrendelkezés« kifejezést Marx és/vagy Engels alkotta meg. Részletesebben lásd jelen szerző *The National Question in Marxist-Leninist Theory and Strategy* c. könyvét (Princeton UP, Princeton, 1984). A kifejezés elterjedéséhez meg kellett azonban várni, hogy Woodrow Wilson az első világháborúban használja azt.

¹¹ Miután Indonézia Nyugat-Irián elcsatolását 1969-ben a régió közvéleményének egy kétes értékű felmérésével igazolta, Kelet-Timur 1976-os elcsatolásá-

nál még ennyit sem tett. Ehelyett, miután az elcsatolást az indonéz hadsereg „önkénteseivel” megvalósította, a katonai beavatkozást olyan eszközként igazolta, amely biztosítja a „portugál timuri nép önrendelkezési jogának megfelelő, rendezett és békés gyakorlását”. Lásd *Keesing's Contemporary Archives*, 27535.

¹² Klasszikus példa a pakisztáni kormányzat, amely, az 1971-es kelet-pakisztáni szecessziós harcok alatt a bengáli gerillákat mindvégig „néhány gonosztevő”-ként vagy „indiai ügynökök”-ként emlegette. Lásd pl. *Keesing's Contemporary Archives*, 24989.

¹³ Számos multinacionális állam alkotmánya kétségkívül tagadja az elszakadás jogát, hivatkozva a népek időálló együttélésére, a terület elidegeníthetlenségére és egységére, és tiltva az árulást vagy más államellenes tevékenységeket. Ám egyik sem tagadja tételesen a nemzeti önrendelkezés jogát. Mi több, vannak alkotmányok (például [a volt] Csehszlovákiáé és [a volt] Jugoszláviáé), amelyek egyszerre hivatkoznak a nemzeti önrendelkezés jogára és a jelen politikai struktúra megkérdőjelezhetetlen, állandó voltára.

¹⁴ Érdekes esettanulmány a kanadai szövetségi kormány korai válasza a szeparatizmusra hajló Parti Québécois-nak az 1976-os tartományi választásokon aratott győzelmére. Noha nyíltan sem el nem ismerték, sem nem tagadták a québec-iek elszakadási jogát, a kanadai miniszterelnök azt hangsúlyozta, hogy „Québec nem hisz a szeparatizmusban”. (1976. november 24. – televíziós beszéd). A szövetségi kormány szóvivője azt sugallta, hogy még ha tartanának is erről Québecben egy pozitív kimenetelű népszavazást, az elszakadáshoz szövetségi jóváhagyásra és az Egyesült Királyság beleegyezésére van szükség. Minden ilyen kijelentés *implicit* visszautasítása az önrendelkezési elv előbbrevalóságának.

¹⁵ John Wahlke: „The Language and Methods of Political Science”. In John Wahlke – Alex Dragnich (eds.): *Government and Politics*. New York, 1966.

¹⁶ A politikai legitimitás iránti tudományos érdeklődés meglepő hiányát mutatja, hogy az *Encyclopedia of the Social Sciences* (New York, 1933.) nem tartalmaz ilyen szócikket, noha többek között az volt a célja, hogy tárgyalja a társadalomtudományi kutatások valamennyi fontos témáját. A vállalkozás felújított formája (*The International Encyclopedia of the Social Sciences*, New York, 1968.) rövidített formában tárgyalja a témát, és gyér bibliográfiája mutatja a szakirodalom hiányát. A bibliográfiában nem találunk egyetlen angol nyelven írott könyvet, amelynek címeiben szerepelne a legitimitás szó. Mindkét könyv, amely címeivel kifejezetten a legitimitásra utal, németül jelent meg, az egyik 1866-ban, a másik 1932-ben, és mindkettő a fogalom egy szűk alkalmazásáról szól. Ez nyilvánvalóan azt jelenti, hogy a témának nincs kortárs szakirodalma.

¹⁷ Ha az olvasó a politikai filozófia kiemelkedő elemzőinek munkáin, a tartalomjegyzékek és mutatók vizsgálatával szeretné ellenőrizni a fenti állítás helyességét

gét, a következő szavak lehetnek érdekesekek: *egyetértés*, *legitimitás*, *dinasztikus legitimitás*, *politikai legitimitás*, *kötelesség* és *politikai kötelesség*. Az egyik lehetséges magyarázat arra, hogy miért mulasztják el a kortárs elméletírók a legitimitás kérdésének tárgyalását, Anthony de Crespigny válasza, miszerint a modern politológusok azzal támadják a politikai filozófiát, hogy „a klasszikus politikai filozófia központi kérdései”, mint például „miért kell az alattvalónak engedelmessé válni az uralkodójának” vagy „miért kellene támogatnom bármilyen kormányzatot”, „nem helyénvaló” kérdések. A klasszikus politikaelmélet kritikusai azt állítják, hogy az ilyen kérdések „túl általánosak ahhoz, hogy meg lehetne válaszolni őket”. Lásd de Crespigny – Alan Wertheimer: *Political Theory*, Chicago, 1972, 7.

¹⁸ A következő kötetek tanulmányozhatók sikerrel: Plano, Jack – Greenberg, Milton: *The American Political Dictionary*. 2nd edn. New York, 1967.; Plano, Jack – Olton, Ray: *The International Relations Dictionary*. New York, 1969.; Elliott, Florence – Summerskill, Michael: *A Dictionary of Politics*. 5th edn. Baltimore, 1966.; Laqueur, Walter (ed.): *A Dictionary of Politics*. rev. edn. New York, 1973.; Hymason, A. M.: *A Dictionary of International Affairs*. Washington DC, 1974.; Hermanson, Rudolph: *Dictionary of Political Science and Law*. Dobbs Ferry, 1967.; Cranston, Maurice – Lakoff, Stanford: *A Glossary of Political Ideas*. New York, n.d.

¹⁹ Az általam áttekintett könyvek között található Baldwin, James (ed.): *Dictionary of Philosophy and Psychology* (Gloucester, 1957. I–III.); Burger, Walter – Baker, Kenneth: *Philosophical Dictionary* (Spokane, 1974.); Grooter, J. – Seenberger, G. J.: *New Encyclopedia of Philosophy* (New York, 1967, I–VIII.), amely a *Politikai filozófia természete* címszó alatt harmincegy altételt tartalmaz, közöttük a legitimitással kapcsolatosakat is, például *szerződéselmélet*, *szuverenitás*, *állam* és *nacionalizmus*.

²⁰ A legitimitás címszót a következő kiadványokban találtuk meg: *Encyclopedia of Sociology*. Guilford, CT.1974.; Houtt, Thomas: *A Dictionary of Modern Sociology*. Totown, NJ. 1969.; Gould, Julius – Kolb, William: *A Dictionary of Social Sciences*. New York, 1964. Az autoritás címszó alatt egy idevágó tételt találtunk George és Achilles Theodorson: *A Modern Dictionary of Sociology* c. könyvében (New York, 1969). Nem találtunk vonatkozó tételket a következő kiadványokban: Zdrozny, John: *Dicionary of Social Science*. Washington DC, 1959.; Mitchell, G. Duncan: *A Dictionary of Sociology*. Chicago, 1968.; Fairchild, Henry: *Dictionary of Sociology*. Westport, 1944.

²¹ Weber, Max: *Gazdaság és társadalom*. 1–2/4. kötet. Lásd különösen a „A legitim rend fogalma”, „A legitim rend fajtái: konvenció és jog” és „A legitim rend érvényességének alapjai: tradíció, hit, tételesen lefektetett szabályozás” részeket (1. kötet. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1987. 58–64.).

²² Ez a lehetőség azért hihető, mert a szakszótárak és enciklopédiák, noha nem kegyeskednek meghatározni a kifejezést, felhasználják rokon jelenségek

magyarázatában. Zdrozny szótára például a *népszuverenitást* úgy határozza meg, mint „az az elképzelés, hogy a politikai hatalom és autoritás egyetlen legitim forrása a nép, akit kormányoznak” (lásd Zdrozny: i. m.). Theodorson szótára az *autoritást* úgy határozza meg, mint „a társadalomban vagy más társadalmi rendszerben *legitimált* és intézményesített hatalom” (lásd Theodorson–Theodorson: i. m.). A *The Encyclopedia of Philosophy* megjegyzi, hogy a nacionalizmus egyik eszméje szerint „az államok csak akkor *legitimé*k, ha ezt az elvet tiszteletben tartva jönnek létre” (lásd id. kiad.). Megmutattuk azt is, hogy a kutatók, beleértve Weber, anélkül használják a fogalmat, hogy szükségét éreznék annak, hogy meghatározzák.

²³ Például noha a Salazar utáni Portugália a radikális baltól a radikális jobbig terjedő politikai vélemények szinte valamennyi árnyalatát képviselő csoportok keserű és gyakran erőszakos harcának színtere volt, és noha a harc nemcsak arról szólt, hogy kinek kellene kormányoznia, hanem arról is, hogy milyen kormányzati formát kellene bevezetni, a portugál állam létjogosultságát a kontinentális Portugáliában tevékenykedő csoportok egyike sem vonta kétségbe. Az itt következő eszme-futtatás szempontjából érdemes megjegyezni, hogy Portugália a világ kevés etnikailag homogén országainak egyike. Portugáliával ellentétben Iránban, a Pahlavi dinasztia bukásához vezető 1978–79-es militáns mozgalmak a perzsa résztvevők szempontjából (függetlenül attól, hogy a perzsák iszlámista jobboldaliak vagy a radikális baloldaliak voltak-e) a kormányzat legitimitását, de az arab, azeri, beludzsi, kurd és török kurd résztvevők szempontjából az állam legitimitását kérdőjelezték meg.

²⁴ A vázlat nem veszi figyelembe a politikai tevékenységek által tartalmazott erőszak fokát. A palotaforradalmakra, államcsínyekre és elszakadási mozgalmakra mind ismerünk erőszakmentes példát.

²⁵ A négy, megérdemelten a legbefolyásosabb legitimitás-tanulmány szerzői Max Weber, David Easton, Leslie Lipson és Seymour Lipset. Noha Weber felvetette a közösségi (*Vergemeinschaftung*), illetve a társas (*Vergesellschaftung*) kapcsolatoknak az állam legitimitásával kapcsolatos, igen fontos problémáját (Weber, Max: *Gazdaság és társadalom*. 1. kötet. 66–68.), és kitűnő belátásokkal szolgál az etnikai csoportokról és nemzetekről (Weber, Max: *Gazdaság és társadalom*. 2/1. kötet. 91–107.), ezeket az eszme-futtatásokat nem kapcsolja a rezsimek és államok legitimitásának kiterjedt tárgyalásához. Így, noha megkülönböztet karizmatikus, hagyományos és jogi legitimitást, ezek mind egyértelműen a rezsimekhez és kormányzati formákhoz, nem az államokhoz tartoznak. Noha Easton autoritás-fogalma (ami alatt legitimitást ért) elvileg alkalmazható az állam-legitimitásra, a teljes gondolatmenetből kiderül, hogy ő is a rezsimek és kormányzati formák legitimitására gondol. Lásd Easton, David: *The Political System: An Inquiry into the State of Political Science*. 2nd edn. New York, 1971, különösen 129. skk. Ugyanez mondható el Leslie Lipson autoritás-fogalmáról. Lásd Lipson, Leslie: *The Great Issues of Politics*.

Englewood Cliffs, NJ. 1970, 75. skk. Hasonlóképpen, noha Lipset legitimitás-meghatározása, miszerint az „a rendszer azon képessége, hogy kialakítsa és fenntartsa azt a hitet, hogy a meglévő politikai intézmények a legmegfelelőbbek a társadalom számára”, nyilvánvalóan az állam-legitimitáshoz tartozhatna, szövege többi részéből kiderül, hogy kizárólag a rendszer és/vagy a kormányzati forma legitimitására gondol. Lásd Lipset, Seymour: *Political Man: The Social Basis of Politics*. Garden City, 1960, különösen a 3. fejezet. A politikai legitimitás Robert Dahl-féle tárgyalása szintén a rezsim, vagy legjobb esetben is a kormányzati forma legitimitására vonatkozik. Lásd Dahl, Robert: *Modern Political Analysis*. Englewood Cliffs, NJ. 1976, különösen 61. skk.

²⁶ Machiavelli *A fejedelem* című, 1513-ban írott művének utolsó fejezetét tekinthetnénk a nemzeti önrendelkezés fogalmának megalapozójaként. Számos olyan elemet találunk azonban itt, amelyek óvatosságra intenek a túlzottan igenlő válasszal szemben: 1. a fejezet témája, a nemzeti felszabadítás, elüt az előző huszonnégy fejezettől; 2. Itália felszabadítását inkább az idegenek általi elnyomásra és rossz kormányzásra, mint az önrendelkezés pozitív jogára hivatkozva követeli, a zsarnokkal való szembeszállás középkori jogával összhangban (amely jog teljességgel mentes a nemzeti megfontolásoktól); 3. Itália jóval inkább egy „puszta földrajzi kifejezés” volt, mint háromszáz évvel később, amikor Metternich így írta le. Ez utóbbi észrevétellel kapcsolatban, még ma is kérdéses, hogy Olaszország lakosságát egyetlen nemzeti öntudat hatja-e át. Lásd még jelen szerző „The Political Significance of Ethnonationalism within Western Europe” c. tanulmányát (in uő: *Ethnicity in an International Context*. New Brunswick, NJ. 1796.), különösen 126. skk. Mindenesetre Machiavelli megjegyzései Itália felszabadításáról legfeljebb a nemzeti önrendelkezés egy korai sugallását képezhette, nem egy kiforrott diskurzust. Így nem gyakorolt érzékelhető hatást a nemzeti eszme későbbi alakulására, *A fejedelem* többi vonatkozásának a politikai gondolkodás és gyakorlat alakulásában játszott szerepe ellenére. A francia forradalmat közvetlenül megelőző évtizedekben Johann von Herder számos művet írt a nemzet fontosságáról. Ám elmékedései a kulturális szférára korlátozódtak, és nem jövedőlték meg a nemzetállamok szükségességét.

²⁷ Az állam kifejezés itt korának elsőrendű politikai alakulatát jelenti, ami természetesen jelentős változásokon ment át az idők során. A görög filozófusok számára ez az egység a *polis* volt; a római filozófusok számára a birodalom; a modern szerzők számára az *állam*.

²⁸ Arisztotelész: *Nikomakhoszi etika*. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1987, 23. 1099b. Noha a *polis* arisztotelészi *raison d'être*-je nem érinti polgárságának etnikai összetételét, az nem volt etnocentrikus felhangok nélkül való, és tudatában volt az etnikai heterogenitásból fakadó lehetséges problémáknak. A *Politika* VII. könyvében a „hellén nép” erényeit dicsőítette, és úgy vélte, hogy „akár mindenki fölött is

tudna uralkodni, ha egy államban tömörülne”. Ugyanazon mű V. könyvében megjegyezte, hogy a be nem olvasztott népek jelenléte az államban forradalmak kirobbanásához vezet. Lásd Arisztotelész: *Politika*. Gondolat, Budapest, é.n. 173, 253.

²⁹ Ahhoz a vitához, hogy Georg Wilhelm Friedrich Hegel a fenti nevek közé tartozik-e, lásd a Walter Kaufmann által szerkesztett, *Hegel's Political Philosophy* c. kötetet (New York, 1970). A vitát megvilágító erővel tárgyalja Sidney Hook és Shlomo Avineri.

³⁰ Merriam, C. E.: *History of the Theory of Political Sovereignty since Rousseau*. New York, 1900, 12. A belső idézet Otto Grieke német tudóstól származik.

³¹ de Maistre, Joseph: „Considerations on France”. In *The Works of Joseph de Maistre*. New York, n.d. 80.

³² Richard Andrews recenziója Michael Walzer: *Regicide and Revolution: Speeches at the Trial of Louis XVI*, in *The New York Times Book Review*, 1974. június 9.

³³ A *l'état c'est moi* fogalma rámutat a fő okok egyikére, amelyek miatt az állam legitimitásának korábbi elméleteit nem lehet megkülönböztetni a rezsim és kormányzati forma legitimitásának elméleteitől, és amelyek miatt ezek kevés relevanciával bírnak az állam-legitimitás szempontjából a népszuverenitás korában. Amikor az államot egyetlen személlyel (egy királlyal vagy egy hagyományos, Napóleon előtti császárral) vagy egy királyi elittel (arisztokráciával) azonosítják, a rezsim, kormányzati és állam-legitimitás egyetlen egészé mosódik össze. Ám ha a nép szuverén, az állam-legitimitás kiemelkedik közülük.

³⁴ Lásd „Qu'est-ce qu'une Nation?” In Renan, Ernest: *Discours et Conférences*. Paris, 1887, 276–310.

³⁵ Renan látszólag saját *nemzet* és nem *állam* fogalmáról értekezett. Ám beszéde, amelynek az volt a célja, hogy Franciaországhoz való lojalításra bírja az elzásziakat, valójában a multinacionális állam védelme volt.

³⁶ A földrajzi távolság itt a kommunikációs és pszichológiai távolságot jelenti. A távolság ilyen fogalmait befolyásolja a kommunikációs technológia színvonala, és nem összetévesztendő a fizikai távolsággal. A távolság-típusok további osztályozásához lásd jelen szerző: „Myths of Hemispheric, Continental, Regional and State Unity”, *Political Science Quarterly* 84 1969. december, 555–582. Újraemlítve in uő: *Ethnonationalism: The Quest for Understanding*. Princeton UP, Princeton, 1994, 119–143.

³⁷ Ám vessük össze a nacionalista mozgalmak nevében tett nyilvános kijelentések emocionális tartalmát a regionális mozgalmak racionálisabb érveléseivel! Miközben mindkettő rendszeresen folyamodik olyan racionális érvekhez, mint az elszakadás gazdasági előnyeinek ecsetelése, az előbbi ehhez olyan érzelmileg telített kifejezéseket fog hozzá tenni, mint „tisztaságunk megőrzése a züllesztő külső hatásoktól”, „saját házunk (vagy a nemzet sorsa) urának lenni” stb.

³⁸ Kanada csak részben bevándorló-társadalom, mert részben egy multinacionális állam. Itt egyszerre jelentkeznek a regionális és a québec-iek esetében, az etnonacionális elszakadási törekvések. Ottawa identitás-meghatározásának problémáit a québec-iek *népi* népszuverenitásával szemben jól ragadja meg Alan Cairns: „French-English Conflict in Canada: The Ambiguous Role of Institutions” (az IPSA Politics and Ethnicity kerekasztal-beszélgetésének anyaga, St. Anthony College, Oxford, 1979. március 26–28. 23.): „A szövetségi kormány képességét legitimitásának fenntartására gyengíti az egész országra kiterjedő kanadai patriotizmus viszonylagos fejletlensége. A történetileg a nacionalizmus eredendő érzésére alapozó erős nemzetiségtudattal szemben a központ lehetőségei az alapvetően gyengébb polgári identításban és az állampolgárság elvont, de legitimitása alapját jelentő fogalmában rejlenek.”

³⁹ A három kivételről: az egyik (Portugália) etnikailag homogén államként lépett a Napóleon utáni korszakba, a másik kettő (Spanyolország és Svájc) nem voltak immunisak a korszak etnonacionális mozgalmával szemben.

⁴⁰ Hatásának növekedése azonban már az első világháború előtt egyértelmű volt a japánok, kínaiak, örmények és keleti arabok között.

⁴¹ Különben nem jelentek volna meg ugyanazok a követelések a tengerentúli gyarmatként kezelt Rodéziában és a belülről kormányzott Dél-Afrika Köztársaságban.

⁴² Részletekhez lásd jelen szerző „Self-Determination: The New Phase”, *World Politics* 20., 1967. október, 20–53, különösen 30–35.; „Nation-Building or Nation-Destroying”, *World Politics* 24., 1972. április, 319–355. Az említett tanulmányok újra megjelentek in uő: *Ethnonationalism: The Quest for Understanding*. Princeton UP, Princeton, 1994, 7–27., illetve 29–66.

⁴³ Az 1972 óta érintett államok felsorolását lásd Connor, Walker: „The Politics of Ethnonationalism”, *Journal of International Affairs*, 27., 1973/1., 1–21.

⁴⁴ Ezeknek a történelmi fejleményeknek a nyomon követéséhez az előző tanulmányt, 5–11.

⁴⁵ Az első világháború végén például számos szlovák vezető csehnek gondolta magát, és az újonnan „önmeghatározással létrejött” állam 1918-as alkotmánya egyetlen „csehszlovák nemzet” létét mondta ki. Hasonlóképpen vitákat kavart a szerbek, horvátok és szlovének nemzeti identitása. Az új jugoszláv állam hivatalos álláspontja az volt, hogy azok csupán törzsi szegmensei az egységes jugoszláv nemzetnek. Mondanunk sem kell, azóta mind a négy említett nép határozott nemzeti öntudatra tett szert.

⁴⁶ Ilyen katalizáló és visszafogó tényezők részletes tárgyalásához, különösen Nyugat-Európára való tekintettel, lásd jelen szerző: „Ethnonationalism in the First World: The Present in Historical Perspective”. In Esman, Milton J. (ed.): *Ethnic Conflict in the Western World*. Cornell UP, Ithaca, 1977, 19–45. Újraközölve in

Connor, Walker: *Ethnonationalism: The Quest for Understanding*. Princeton UP, Princeton, 1994, 166–194.

⁴⁷ Ezt példázza a fehéroroszok megjelenésének lassú üteme. A lengyelek, németek és oroszok sorban tizedelték meg vezetőiket. Részletekhez lásd Lubacho, Ivan: *Belorussia under Soviet Rule, 1917–1957*. Lexington, Kentucky, 1972. A cím ellenére ez a történet messze 1917 előttre nyúlik vissza.

⁴⁸ A békesség iránti vágyat és a nacionalizmussal szembeni általános elhidegülést érhetjük tetten közvetlenül a napóleoni háborúk és az 1848-as forradalom után. A leglátványosabb azonban Európa esete a második világháború utáni periódusban, egy olyan fanatikus mozgalom legyőzése után, amelynek fő mozgatója a német etnonacionalizmus volt.

⁴⁹ *Message to the Senate (1804)*. Újranyomva in Harold, Christopher J. (ed. and trans.): *The Mind of Napoleon: A Selection from His Writings and Spoken Words*. New York, 1955, 72.

⁵⁰ A szabályt erősítő kivétel 1976-ból származik, amikor a volt Közép-Afrikai Köztársaságot vezetője Közép-Afrikai Császárságnak nyilvánította, saját címét pedig „életfogytig-való-elnök”-ről „I. Bokassa császár”-ra változtatta. Ám a népszuverenitást színleg valamennyire továbbra is elismerte, amikor az új államot alkotmányos monarchiaként határozta meg. 1979-ben Bokassát megbuktatták, és visszaállították a köztársaságot. Lásd *Keesing's Contemporary Archives*, 28272.

⁵¹ Az iráni sah 1979-es megbuktatása a folyamat egy másik mérföldköve. A fennmaradó kivételek Nepál és az arab világ néhány dinasztikus uralkodóháza. Az utóbbiak legitimitásukat részben a profétától való állítólagos származásukra alapozzák.

⁵² Declaration of the Armed Forces Committee, July 18, 1974. Lásd *Keesing's Contemporary Archives*, 26733.

⁵³ Az 1936-os szovjet alkotmány 3. cikkelye. Az a tény, hogy ennek az alkotmánynak a népszerű megnevezése „a sztálini alkotmány”, jól mutatja a tartalom és forma közötti hatalmas távolságot.

⁵⁴ Lásd Brinkley, George: „Khruschev Remembered: On the Theory of Soviet Statehood”. *Soviet Studies*. 24., 1973. január, 387–401.

⁵⁵ Ám ez nem akadályozta meg a Moszkvával való vitájához érveket kereső Kínai Kommunista Párt vezetőségét abban, hogy Hruscsov terminológiáját szűk, doktrinér, noha technikailag korrekt alapokon kritizálják: „A marxista-leninisták szerint nem létezik osztály nélküli vagy osztály fölötti állam ameddig az állam állam marad, rendelkeznie kell osztály-jelleggel; ameddig az állam létezik, nem lehet »az egész nép« állama. Ahogy a társadalom osztály nélkülivé válik, az állam megszűnik létezni. Akkor pedig mit jelent az, hogy »az egész nép állama«? Bárki, aki rendelkezik alapfokú marxista-leninista műveltséggel megértheti, hogy az úgynevezett »egész nép állama« semmi újat nem jelent. A polgárság jelentős képviselői a polgá-

ri államot mindig is »az egész nép államának« neveztek. Bizonyos személyek azt mondhatják, hogy az ő társadalmuk már osztály nélküli társadalom. Válaszunk: Nem, osztályok és osztályharc kivétel nélkül minden szocialista államban van.» (*Open Letter of the Central Committee of the Chinese Communist Party, July 1963.* Újraközölve in Christman, Henry (ed.): *Communism in Action: A Documentary History.* New York, 1969, 260–261.

⁵⁶ „A tapasztalat azt bizonyítja, hogy egy időben meghatározatlan jövő konstrukciói bizonyos feltételek esetén igen hatékonyak lehetnek, és csak nagyon kevés hátránnyal járhatnak; ez történik, valahányszor mítoszokról van szó, amelyekben egy nép, egy párt vagy egy osztály legerősebb törekvései jelennek meg...” – Sorel, Georges: *Gondolatok az erőszakról.* Századvég Könyvtár, Budapest, 1994, 115–116.

⁵⁷ Ennek a színlelt elismerésnek a megfoghatóbb formái közé tartoznak az egypárti vagy más okból csak látszólagos választások; a demokráciákból kölcsönzött hivatali címek, mint az *elnök* vagy *miniszterelnök*; és a nagyon demokratikusan hangzó alkotmányok.

⁵⁸ *Considerations on Representative Government*, eredetileg megjelent 1861-ben. Ez az idézet a Henry Holt and Company 1973-as kiadásából való (310. oldal).

⁵⁹ Barker, E.: *National Character and the Factors in Its Formation.* London, 1927, 17.

⁶⁰ Connor, Walker: „The Politics of Ethnonationalism”. Id. kiad., különösen a IV. rész, 11–18.

⁶¹ Lásd például Dahl: i. m. 61. Néhány szaktekintély meggyőzően állítja, hogy a premodern társadalmakban a legitimitás problémája a lakosság távoli csoportjaiban nem merül fel, mert az állam nem átható valóság életükben. Szélsőséges esetekben az állam állítólagos alattvalói esetleg tudatában sincsenek azon állam létezésének, amelyhez a térképészek sorolják őket.

⁶² Ronald Terchek: „Conflict and Cleavage in Northern Ireland”. *The Annals of the American Academy.* 443., 1977. szeptember, 49.

⁶³ *The New York Times*, 8. december 1978. A baszk tartományok választópolgárainak több mint hetven százaléka vagy tartózkodott (amint azt a Baszk Nacionalista Párt kérte), vagy nemmel szavazott. Mivel az elmúlt évtizedekben számos nem baszk nemzetiségű, munkát kereső bevándorló telepedett a régióba, a baszkok között a nem szavazatok aránya minden valószínűség szerint nagyobb volt, mint hetven százalék.

⁶⁴ Az idézet Ludvik Vaculik beszédéből származik, amelyből részleteket Eugen Steiner: *The Slovak Dilemma* (Cambridge, 1973, 147.) c. könyve közöl, kiegészítésekkel. Noha Vaculik kifejezetten a kormányzat legitimitásáról beszél, megjegyzései az állam legitimitására is érvényesek.

⁶⁵ Arisztotelész: *Politika.* Id. kiad. 61.

⁶⁶ Jelen esetben nem a hivatalos magyar fordítást használtuk, mivel a *Gazdaság és társadalom* angol fordítása ezen a ponton eltér a magyar fordítástól. A Connor által idézett résznek az eddig használt Erdélyi Ágnes-féle fordításból való megértése feltételezi a szerző által kiragadott mondatot megelőző kijelentések ismeretét. Erdélyi Ágnes fordításában az idézett szövegrész, valamint az azt megelőző mondatok a következőképpen hangzanak: „A pusztá »szokáserkölcstől« a »konvencióhoz« vezető átmenet természetesen teljesen képlékeny. Minél messzebbre megyünk vissza, annál inkább azt találjuk, hogy a cselekvés mikéntjét – és ez különösképpen vonatkozik a közösségi cselekvésre is – kizárólag az határozza meg, hogy az emberek pusztán a »megszokottra« vannak fölkészülve, az attól való eltérések rendkívül nyugtalanítónak tűnnek fel, [és] az átlagemberre láthatóan nagyon hasonló pszichikai hatást gyakorolnak, mint a szervi működési zavarok, és ezáltal [a megszokotthoz való ragaszkodás] biztosítottnak látszik. A következő lépés innen a közösségi cselekvés mikéntjét meghatározó – először kétségtelenül csak ködösen és homályosan érzékelt – »egyetértéshez«, azaz ahhoz a felfogáshoz vezetett, mely szerint bizonyos fajta, megszokott cselekvések mindenkire nézve »kötelezőek«. Ezt a fejlődést, amely sok területen ment végbe, teljes terjedelmében és tartalmában ma már csak fölöttebb bizonytalanul lehet megismerni az etnográfiai munkákból, s ezért itt nem is nagyon törődünk vele.” (Max Weber: *Gazdaság és társadalom*. 2/1. Id. kiad. 17.)

⁶⁷ Max Weber: *Gazdaság és társadalom*. 2/1. kötet. Id. kiad. 16–18. Dahl (i. m. 44–50) a „képzett kontroll” kifejezést használja, amikor a szokásokra hivatkozik. Rose szerint „az embereknek nincs szükségük indokokra politikai hovatartozásuk megváltozásához: a Bagehot-i »megszokás-torta« elegendő lehet”. Rose, Richard: *From Steady State to Fluid State: The Unity of the United Kingdom Today*. University of Strathclyde Studies in Public Policy: 26. Glasgow, 1978, 29.

⁶⁸ *A kényelem* nem jelent megelégedettséget. Lehet, hogy egyszerűen kevésbé ítélik kockázatosnak az *ismert*et, mint az újat.

⁶⁹ „Interview with Ma Sitson”. *Life*. 1967. július 4.